

² *Кульчар К.* Основы социологии права. – М.: Прогресс, 1981. – С. 83;

³ *Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А.* Теория права и государства в схемах и определениях. – Н. Новгород, Юристъ, 1998. – С. 21.

⁴ *Малько А. В.* Категория «правовая жизнь»: проблемы становления // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 5-13.

⁵ *Малько А. В.* Правовая политика и правовая жизнь: Академический и вузовский юридический научный журнал / Федеральная ассоциация юридических вузов. – 2003. – № 3. – С. 6-15.

⁶ *Малько А. В.* Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 65-75.

⁷ *Матузов Н. И.* «Правовая система и правовая жизнь»: теоретико-методологический аспект // Ленинградский юридический журнал. – 2004. – № 1. – С. 13.

⁸ *Малько А. В.* Правовая политика и правовая жизнь: Академический и вузовский юридический научный журнал / Федеральная ассоциация юридических вузов. – 2006. – № 2. – С. 7-20.

Резюме

В статье рассматривается новейшая категория – «правовая жизнь», как совокупность всех форм юридического бытия общества, юридических факторов, основная часть социальной жизни, комплекс позитивных и негативных правовых явлений. Исследуется соотношение и диалектика взаимосвязей правовой жизни с такими понятиями, как «правовая форма», «правовая система», «правовая политика», «механизм правового регулирования».

Summary

The newest category for the law is looked. It's a law life like the total sum of all forms of societies life legal forms, the basic part, the main part of social life, complex of positive and negative legal phenomenon's. Correlation and dialectics of intercommunications of legal life is researched with such concepts like «legal form», «legal system», «legal policy», «mechanism of the legal control».

Отримано 22.05.2009

Х. В. МАЙКУТ

*Христина Василівна Майкут, здобувач
Львівського державного університету
внутрішніх справ*

ІНСТИТУТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ

Застава як вид забезпечення виконання зобов'язань є важливим цивільно-правовим інститутом у сучасних умовах, який має давнє історичне походження. Він зародився ще у стародавньому Римі, розвивався у наступних століттях. Цей інститут також властивий Литовським статутам. Оскільки правові норми забезпечення зобов'язань за Литовськими статутами застосовувалися на українських землях аж до середини ХІХ ст., тому необхідно детальніше розглянути цей цивільно-правовий інститут.

Російський дореволюційний вчений К. Анненков вважав, що під забезпеченням зобов'язань слід розуміти засоби або способи, спрямовані на зміцнення зобов'язань, тобто надання їх більшої імовірності щодо отримання за ними задоволення кредиторам¹.

Найпоширенішим видом забезпечення зобов'язань в Литовських статутах була застава. В основу правових норм, що регулювали ці відносини, передусім, була покладена рецепція Руської Правди, адже застава на українських землях сформувалася саме в часи Київської Русі².

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського відбувався розвиток торгівлі, виробництва, кредитно-грошових відносин, що вимагало

© Х. В. Майкут, 2009

вдосконалення законодавства щодо забезпечення зобов'язань. Це було одним із завдань Литовських статутів.

Литовські статuti розрізняли заставу рухомого та нерухомого майна. Об'єктом застави могли виступати речі, яка належали заставодавцю на праві власності. До нерухомого майна, що підлягало заставі, належали: землі, ліси, водойми, рибні ставки, промислові заклади та господарські будівлі. Застава рухомих речей у юридичній термінології Литовських статутів позначалася терміном «заклад»³.

Застава на нерухоме майно відповідно до Литовських статутів мала місце у двох формах:

1) передача заставленого майна кредитору та надання йому права експлуатації залежних селян за рахунок процентів по договору, а також права провести цесію – передати права іншому кредитору;

2) застава у формі запису боргів у судові книги без передачі майна кредитору, тобто іпотека»⁴.

Іпотека з'явилася в Литовських статутах внаслідок рецепції римського приватного права. У Стародавньому Римі боржник мав право продати заставлену річ і за рахунок отриманих грошей розрахуватися із кредитором. Крім того, за римським приватним правом боржник мав можливість заставляти одну й ту ж річ декілька разів різним кредиторам⁵.

Практика застосування Литовських статутів на українських землях у XIV–XIX ст. довела, що місцеві феодалі часто використовували заставу як форму тимчасового володіння людьми. Феодально залежні селяни, що перебували під заставою, називалися «заставними». Третій Литовський статут 1588 р. визначив порядок оцінки людей і здачі їх у володіння іншим особам внаслідок стягнень з поміщика за борговими зобов'язаннями⁶.

Кожен Литовський статут містив окремий розділ про застави: у першому Литовському статуті це був десятий розділ, а в другому та третьому – сьомий⁷.

Для регулювання заставно-зобов'язальних правовідносин у Литовських статутах вживали спеціальні юридичні терміни: «застава», «заставить», «закупать», «речь заставная», «имение закупленное» тощо.

Особа, яка віддавала своє майно під заставу, тобто заставодавець іменувався у Литовських статутах як «хто речь заставную заставиль», а заставодержатель – «хто маючи оть кого заставе имение». Заставодавець мав бути власником майна, яке передавав у заставу. Вдова, яка одержувала маєток як «віно», також мала право здати його під заставу. Заставодержатель мав право вчинити субзаставу, тобто заставити заставлене йому майно іншій особі. За загальним правилом у ролі заставодержателів виступали шляхтичі, однак крім них цю функцію могли виконувати інші люди: купці, міщани християнської віри, а також євреї⁸.

У статті 7 розділу VII Третього Литовського статуту зазначалося: «Теж купці, міщани і євреї зі шляхти реєстрами боргів ніяких вимагати не повинні, і не зможуть, крім як за записами певними...»⁹. Застава як вид забезпечення зобов'язання набувала чинності у зв'язку з укладенням договору позики. Застави відповідно до правових норм Литовських статутів виступала умовою договору позики, а не самостійною цивільно-правовою угодою. Литовські статuti вимагали письмової форми запису про заставу, який занотовувався у судові книги. Це було практичним заходом, який забезпечував чіткий порядок вирішення судом спорів, які могли виникнути на підставі заставних відносин¹⁰.

Рухомі речі могли передаватися під заставу без письмового засвідчення посадових осіб¹¹. Натомість запис про заставу нерухомого майна повинен був містити підписи та печатки заставодавця і трьох або чотирьох свідків.

Записи про заставу заносилися у судові книги земських судів. Між сесіями земського суду судові книги буди закриті, тому дозволялося у міжсесійний період за необхідності вносити записи про заставу у книги громадських судів, а потім на черговій сесії земського суду цей запис заносився також у його судові книги¹².

Після внесення запису про заставу до актових книг земського суду, заставодавець отримував витяг із судовою печаткою. Заставодержатель видавав заставодавцю посвідчен-

ня зі своїм підписом і печаткою, а також підписами та печатками двох або трьох свідків. Після припинення боргового зобов'язання, а разом з тим і його забезпечення, тобто застави, заставодавець повертав заставодержателю посвідчення, а заставодержатель заставодавцю – запис про заставу.

Якщо заставодержатель відмовлявся від виплати йому боргу заставодавцем повернути заставний запис, його примушував до цього суд у визначений ним строк. Крім того, в таких випадках заставодержатель повинен був відшкодувати заставодавцю збитки, заподіяні його відмовою повернути заставний запис. Дотримання формального, а подекуди навіть бюрократичного, порядку оформлення заставних записів на підставі Литовських статутів було необхідною умовою діяльності застави.

Окрім процедури складання заставних записів, для дійсності застави важливим аспектом було дотримання процедури вводу у володіння. Ввід у володіння передбачав складання інвентарю заставленого майна, куди заносили опис двору, рухомих речей та залежних селян¹³.

У статті (артикулі) 3 розділу VII Другого Литовського статуту 1566 р. зазначалося: «Хочемо також мати і постановляємо, аби кожен, хто хотів би маєток свій батьківський продати, або заставити, має прийти до нас, Господаря, або до вряду земського, у якому повіті той маєток лежить, оголосити перед судом земським, після чого застава за таким звичаєм матиме силу на вічність, хоч би на те підтвердження нашого господарського не було. Однак той, кому буде записано, того ж часу має, взявши возного, з вряду повітового, увійти в володіння того маєтку; якщо після такого запису в володіння того маєтку він не увійшов, а давність земську десять років промовчав, тоді такий продаж і застава потім сили жодної мати не буде»¹⁴. Таким чином можна зробити висновок, що ввід у володіння підлягав доволі чіткій регламентації у Литовських статутах. Недотримання процедури його проведення мало наслідки недійсності застави.

Істотною умовою застави та запису про неї було визнання строку сплати боргу за основним зобов'язанням. Цей строк визнавався в договорі за згодою сторін боргового зобов'язання. Зазвичай строк сплати боргу становив не більше одного року, проте інколи він мав право бути дворічним або трирічним. Строк обчислювався календарними днями або ж його могло визначати настання певної події¹⁵.

М. Владимирський-Буданов вважав, що безстрокові застави застосовувалися щодо службових володінь¹⁶.

Укладення договору з умовою про заставу мало певні юридичні наслідки. Заставодержатель отримав право володіння заставленим майном. Дореволюційний вчений М.Владимирський-Буданов писав, що заставодержатель отримував право володіння тільки щодо рухомого майна, в той час як нерухомим заставленим майном володів заставодавець¹⁷.

Український історик права М. Товстоніс заперечував цю тезу, вважаючи, що заставодержатель володів ще й нерухомим майном¹⁸.

Заставодержатель мав право користуватися заставленим майном. Коли заставодержатель відмовлявся від грошової суми від заставодавця як повернення боргу, продовжуючи користуватися заставленим майном, то суд зобов'язував його віддати отримані протягом цього часу прибутки, які принесло йому неправомірне користування¹⁹.

Необхідно зауважити, що заставодержатель мав право користуватися тільки нерухомим заставленим майном. Якщо предметом застави було рухоме майно, то заставодержатель отримував щодо нього лише право володіння²⁰.

Відповідно до Литовських статутів, користування предметом застави заміняло стягнення відсотків по борговому зобов'язанню. Доволі часто заставодавець, не бажаючи передавати свій маєток у користування заставодержателю, паралельно з угодою, укладав з ним договір оренди, за яким він зберігав за собою право користуватися заставленим майном, однак брав на себе обов'язок сплачувати орендну плату.

Протягом строку дії застави заставодержатель мав право користуватися заставленим маєтком, а, отже, отримував з нього прибутки. Він також мав право покращити його стан, а після припинення застави, заставодавець повинен був повернути йому витрачені на це кошти. За погіршення стану заставленого майна заставодержатель не відповідав,

якщо це відбувалося не з його вини. Моментом початком користування заставодержателя заставленим майном вважався час проведення процедури вводу у володіння. Заставодержатель також мав право передати свої права третій особі без згоди заставодавця²¹. Тобто заставодавець мав право провести цесію – цивільно-правову дію, рецептовану в Литовських статутах з римського приватного права.

Згідно з нормами римського приватного права цесія – це перенесення права вимоги кредитора на іншу особу без узгодження з боржником²². Цесія має також велике значення у сучасному цивільному праві України. Кредитор, який поступається своїм правом вимоги за зобов'язанням, називається цедентом, а особа, яка поступається своїм правом вимоги за зобов'язанням – цесіонарієм. Для цієї уступки (вимоги) необхідною є угода між старим і новим кредитором, тобто між цедентом і цесіонарієм. Як і в часи юридичної дії Литовських статутів, у сучасній Україні згода боржника на здійснення цесії не потрібна, оскільки вона, як правило, жодним чином не погіршує його становище²³.

Якщо заставодавець не повертав борг вчасно, заставодержатель отримував право на субзаставу, тобто можливість передати у заставу віддане майно третій особі за певну плату²⁴. При укладанні субзастави її оплата не повинна була перевищувати суми боргу заставодавця²⁵.

Це безпосередньо було передбачено у статті (артикулі) 13 розділу VII Другого Литовського статуту 1566 р.: «Те ж коли б хто річ заставлену під більшу суму заставив іншій особі, а той, кому річ належить, у такої особи своє застав і для повернення грошей згідно із записом своїм поклав такі гроші віддавши, річ свою має взяти. А той, хто на чужу річ більшу суму дав, хай позивається з боржником своїм щодо суми перевищення першої заставної суми»²⁶. Ця правова норма Другого Литовського статуту була присутня також і в статуті 1588 р. Вона мала на меті боротьбу з шахрайством, а також зосередження більшої уваги нового заставодержателя до умов субзастави.

Застава могла бути припинена у таких випадках:

- 1) виконання основного боргового зобов'язання за договором про яке була передбачена застава як його забезпечення;
- 2) завершення строку, на який її було укладено.

Смерть учасників застави не мала наслідком припинення цього виду забезпечення виконання зобов'язань. Коли заставодавець помирив, його права та обов'язки переходили до спадкоємців. Литовські статuti також передбачали аналогічний порядок у випадку смерті заставодержателя²⁷.

Коли заставодержатель не викупляв заставного майна протягом строку, визначеного у договорі, правові наслідки могли наступати в двох різних варіантах: 1) або заставодержатель набував право власності на заставлене майно, якщо такий варіант був передбачений у договорі; 2) або заставодержатель продавав річ, яка була предметом застави, а з отриманих коштів повертав собі свій борг, а решта віддавав заставодавцю²⁸.

На підставі Литовських статутів заставодержатель отримував право розпорядитися предметом застави, якщо від часу, коли заставодержатель мав оплатити борг за основним зобов'язанням, пройшов певний строк. У Першому та Другому Литовських статутах цей строк становив 10 років, а в Третньому Литовському статуті – три роки²⁹.

Нерухоме майно, передане кредитору під заставу, як правило, не ставало об'єктом його права власності навіть після спливу зазначених вище строків. Але якщо у договорі про позику, в якому встановлювалася застава як забезпечення виконання зобов'язання, передбачалася відповідна умова поряд із строком платежу, предмет застави мав право стати власністю заставодержателя³⁰.

Якщо предметом застави був кінь або віл, а протягом часу тримання заставних правовідносин ця тварина здохла не з вини заставодержателя, він не був зобов'язаний віддати їй вартість, а лише шкуру показати і віддати заставодателю, який повинен був, взявши шкуру, віддати половину боргу кредиторіві³¹.

У разі насильницького відбирання заставодавцем, який виплатив свій борг, у заставодержателя предмету застави, заставодавець сплачував йому компенсацію за насилля у розмірі 20 рублів грошей. Також у статті 22 розділу VII Третнього Литовського статуту зазначалося: «А якби хто кому що заставив – маєток, людей або ґрунти, а зі сторони хто

третій би за яким-небудь правим або самовільно з цієї застави відібрав, тоді той, у кого буде те відібрано, якщо захоче позвати того, хто йому заставив, то той має з ним розраховуватися згідно з записом своїм, а якщо не розрахується, то має його винагородити рівною кількістю людей і землі. А якщо захоче, поза тим, хто йому заставив, з того, хто у нього відбере, через суд витребувати, тоді йому те вільно чинити і з тієї застави вимагати»³².

Коли щодо одного маєтку було пред'явлено кілька вимог кредиторів, а його вартість була меншою, ніж їхня сума, то право на маєток отримували кредитори, заставні записи яких були здійснені раніше від інших. При наявності конкуренції між кредитором, який уклав заставне зобов'язання з боржником і кредитором, позика якого забезпечувалася іншим способом, перевага надавалася кредитору-заставодержателю³³.

Стаття 12 Третього Литовського статуту забороняла встановлювати будь-який термін позовної давності до правовідносин, що виникали з застави: «Хочемо теж мати і установляємо, аби кожна застава і борг позичений давності земської не мали»³⁴.

Крім застави, як вид забезпечення зобов'язання у цивільному праві за Литовськими статутами доволі широкого застосування набула присяга³⁵.

Таким чином, Литовські статuti приділяли значну увагу способам забезпечення виконання зобов'язань. У великій мірі нормопроектанти цих правових актів опиралися на давньоруське право, розвиваючи його за допомогою рецепції римського приватного права. Безумовна застава була основним і найбільш поширеним способом забезпечення виконання зобов'язань на українських землях під час юрисдикції Литовських статутів. Водночас застава не лише надавала цивільно-правовим відносинам більшої надійності, але й була однією з основ розвитку феодалних економічних відносин Великого князівства Литовського.

¹ Анненков К. Система русского гражданского права. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 3. – С. 231.

² Історія держави і права України / За ред. Чайковського А. С. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 121.

³ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 112.

⁴ Юхо И. Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. – Минск, 1978.

⁵ Тищик Б. Й., Орач С. М. Основи римського приватного права. – Львів, 1994. – С. 133.

⁶ Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетии. – Киев, 1863. – С. 55-56.

⁷ Статuti Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 218.

⁸ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 111-112.

⁹ Статuti Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 222.

¹⁰ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 111-112.

¹¹ Юхо И. Вказана праця – С. 98.

¹² Пичета В. Земельное право ў статутах 1529 и 1566 годоў/ Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту. – № 11. – Минск, 1926. – С. 102.

¹³ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 113-114.

¹⁴ Статuti Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 342.

¹⁵ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 114.

¹⁶ Владимирський-Буданов М. Заставное владение // Архив Юго-Западной России. – Т. IV. – Часть 8. – Киев, 1911. – С. 95-100.

¹⁷ Там само. – С. 96.

¹⁸ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 115.

¹⁹ Там само. – С. 120.

²⁰ Там само. – С. 223.

- ²¹ Там само. – С. 121.
²² Тищик Б. Й., Орач Є. М. – С. 124.
²³ Цивільне право України. У двох книгах / За ред. Дзери О. В., Кузнецової Н. С. – Книга 1. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
²⁴ Юхо І. Вказана праця. – С. 59.
²⁵ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 121.
²⁶ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 346.
²⁷ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 122.
²⁸ Юхо І. Вказана праця – С. 98.
²⁹ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 116.
³⁰ Юхо І. Вказана праця – С. 98.
³¹ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 232.
³² Там само. – С. 229-230.
³³ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 118.
³⁴ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 223.
³⁵ Історія держави і права України / За ред. Чайковського А. С. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 154.

Резюме

В статтю аналізується правове регулювання залога як способу забезпечення виконання зобов'язань на українських землях по Литовським статутам. Автор укладає увагу на характеристику громадянсько-правового статусу залогодержателя і залогодателя, а також правового режиму залогового майства.

Summary

In the article the legal adjusting of mortgage is analyzed as a method of providing of execution of obligations on Ukrainian lands after the Lithuanian statutes. An author pays attention to description of civil legal status of mortgagee and debtor, and also legal mode of mortgage property.

Отримано 19.03.2009

П. О. НЮХІНА

*Поліна Олександрівна Нюхіна, аспірантка
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

ВІЙСЬКОВІ КОЗАЦЬКІ УНІВЕРСАЛИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

Серед пам'яток права України одними з найцікавіших і водночас найнедослідженіших є козацькі універсали XVII–XVIII століття. Відносно пощастило лише так званим земельним універсалам, яким у 20-ті роки ХХ століття присвятив ряд своїх публікацій О. С. Грушевський¹. Метою даної статті є історико-правова характеристика тих козацьких універсалів, що регулювали суспільно-правові відносини у військовій сфері (далі – військові універсали).

Одразу ж слід зазначити, що військові універсали попри зовсім не мирні обставини на українських територіях, що продовжувалися протягом двох століть, є нечисленними